

УДК 316.46

О. М. Терновець

**ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В ІСТОРІКО-
ПЕДАГОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ**

XXI століття було назване «Століттям дитини». Чисельність населення Землі в 2016 році досягла позначки в 7 430 000 000 чоловік, з них, приблизно, 2 млрд. дітей. Але, на жаль, близько 50 мільйонів дітей є бездомними – 28 мільйонів з них вигнані зі своїх будинків у результаті невирішених конфліктів, і мільйони мігрують у пошуках кращого, більш безпечного життя. Згідно ЮНІСЕФ, діти складають непропорційно велику частку біженців в світі: в цілому вони складають третину всього населення світу, при цьому являючи собою близько половини всіх біженців. 28 мільйонів дітей були змушені покинути свою батьківщину в результаті військових конфліктів, серед них 10 мільйонів отримали статус біженців, 1 млн мають статус шукачів притулку і близько 17 мільйонів дітей є внутрішньо переміщеними, тобто не покинули меж своїх країн [4].

Наявність у суспільстві дітей, які залишилися без піклування своїх батьків, досить складна проблема («соціокультурний феномен»), що потребує комплексного вивчення педагогами, соціологами, демографами для подальшої протидії. Дослідження соціального сирітства не може бути зосередженим у дисциплінарних межах однієї науки. Саме тому для з'ясування сутності основних демографічних факторів та наслідків сирітства варто з'ясувати його еволюцію та трансформацію наукових поглядів на нього [7].

Історико-педагогічний аспект окресленої проблеми розглядають О. Бойко, О. Виноградова-Бондаренко, Г. Голиш, І. Голубочка, Н. Грицишин, Є. Дригіна, А. Зінченко, А. Капська, О. Козлов, О. Костіна, К. Кузьміна, Л. Міщик, П. Павленок, М. Пейн, А. Піскунова, Г. Попович, Є. Студьонов, Б. Сутиріна, І. Федоров, М. Фірсов Т. Харук. Питання забезпечення доступу різних категорій дітей до послуг основних галузей соціальної сфери та системи соціального захисту вивчали Л. Черенько, С. Полякова, В. Шишків, проблем усиновлення дітей-сиріт досліджувала Н. Погорецька. В умовах загострення військового конфлікту на сході України особливо актуальними постають наукові доробки вітчизняних вчених щодо покращання соціальної політики стосовно сімей з дітьми, які постраждали від конфлікту, для недопущення соціального сирітства а авторством О. Макарова.

Метою статті є дослідження соціального сирітства в історико-педагогічній ретроспективі.

Історико-педагогічному аспекту проблеми соціального сирітства в Україні присвячено чимало праць вітчизняних і зарубіжних вчених:

О. Виноградової-Бондаренко, Г. Голиша, Є. Дригіна, А. Капської, Т. Харук та ін. Погляди цих учених не завжди збігаються, іноді навіть мають суперечності, але завдяки вивченню й аналізу їхніх праць можна простежити лінію історичного розвитку педагогічних ідей і зробити висновки в потрібному нам руслі. Проблему соціального сирітства цілком ще не досліджено, але вона має глибоке історичне коріння.

Здебільшого вчені виділяють *п'ять історичних періодів розвитку проблеми соціального сирітства* (архаїчний період, період громадської (общинної, церковної) благодійності, період державного піклування та громадського (приватного) піклування, період соціального планування, період соціально-педагогічної роботи). У межах нашого дослідження розглянемо 3 періоди: архаїчний період, період церковно-державної та громадської благодійності.

Згідно із сучасною періодизацією історії соціальної роботи, епоху від найдавніших часів, коли виникли опіка та підтримка економічно неповноцінних членів суспільства (вдів, сиріт, людей з обмеженими можливостями) до утворення перших класових держав, де соціальна допомога набула організованих форм, визначено архаїчною. Отже, перший, *архаїчний* період (з найдавніших часів до створення Київського князівства та хрещення Русі в IX – X ст.), який досліджували П. Павленок, М. Фірсов, дає нам уявлення про розвиток таких видів допомоги знедоленим: 1) взаємодопомога між племенами; 2) філантропічна допомога з боку вождів і старійшин роду співплеменникам, які не могли самостійно піклуватися про себе; 3) міжособистісна допомога [1; 6].

Найпоширенішими формами допомоги нужденним було годування по домівках (діти-сироти перебували цілу добу в одному будинку, переходячи на наступну добу в інший) та подавання милостині вдовам, людям з фізичними вадами (у селах грошей було мало, подавали найчастіше їжею та одягом).

Отже, на стадії родового суспільства уявлення про допомогу та взаємодопомогу нужденним пов'язані з механізмами реципрокації (взаємний обмін дарами, послугами, допомога в побутовій і господарській галузях) та редистрибуції (передавання частини надлишкового продукту в розпорядження вождів на громадські потреби). Уже на цій стадії відбувається оформлення суб'єктів допомоги, а також принципів, що регулюють зв'язки обміну й підтримки між суб'єктами родового простору [2].

Другий період учені називають періодом громадської (общинної, церковної) благодійності (X – початок XV ст.). Його розглянуто в працях О. Костіної, А. Піскунова, Г. Попович, М. Фірсова та ін.

У період громадської благодійності існували індивідуальні та колективні форми підтримки й захисту. Допомогу надавали людям похилого віку, сиротам, вдовам (індивідуальна форма захисту), а також родині, сусідській громаді, цілому роду (колективний захист).

Для дітей-сиріт здійснювали всиновлення всередині родової общини, так зване «приймацтво». Приймали в родину сироту зазвичай люди старшого віку, коли їм уже важко було самотійно вести господарство або коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у сім'ю сирота повинен був шанувати його нових батьків, допомагати по господарству та ін [2].

Інша форма підтримки сиріт у той час – громадська допомога. За характером вона збігалася з допомогою німецьким старцям – сироті призначали «громадських» батьків, які брали її на утримання, проте, якщо сирота мав господарство, громада протидіяла всиновленню. Таких сиріт називали вихованцями.

В історії соціальної допомоги сиротам Київської Русі виділяємо три основні форми благодійності: роздача милостині, харчування на княжому дворі, розвезення продуктів містом для убогих. Зокрема, Князь Володимир наказав давати десятину з усього майна для бідних, сиріт, німецьких, перестарілих, а також для допомоги багатодітним і тим, у кого майно було знищено вогнем, тобто, для полегшення потреб усіх знедолених.

Крім князя Володимира, історія згадує про ще одного злидарелюбного князя – Ярослава Мудрого. При ньому було відкрито перше в Новгороді училище на триста юнаків-сиріт. Найбільшої слави Ярослав Мудрий зажив завдяки складанню першого письмового руського зведення законів «Руська Правда». Воно складалося з 37 розділів (вісім із них було цілком присвячено проблемам захисту дітей), що було незвичним для тогочасних європейських держав.

У другій половині XII ст. княжа допомога й захист нужденних суттєво змінилися, що було зумовлено збільшенням монастирської й церковної опіки, отже, сфера соціальної підтримки опинилася в розпорядженні церкви. Протягом багатьох століть церква й монастирі залишались осередками соціальної допомоги дітям-сиротам. Монастирі спочатку існували як закриті товариства, вони не прагнули спілкуватися з народом, оскільки чернецтво було зреченням світських спокус. Зміцнившись економічно, монастирі стали центрами благодійної соціальної діяльності [Там само].

Отже, у період общинної та церковної благодійності зародилися цікаві форми допомоги й підтримки. Вони мали не лише внутрішньородовий характер, але й вийшли за його межі, стали основою для християнської моделі допомоги й підтримки вразливих верств населення, зокрема й дітей-сиріт [1; 2].

Третій період державного піклування та громадського (приватного) піклування (XV – XIX ст.) розглядають у своїх працях І. Федоров, Є. Студьонов, М. Фірсов.

XVI ст. в історії української церкви відзначено боротьбою двох течій – користолюбців і некористолюбців. Перші виступали за збереження права церкви володіти землею й селянами, другі – проти

надлишків, вони вважали, що краще подавати нужденним, ніж жертвувати церкві. Оскільки церква й монастирі не могли розв'язати проблему соціальної допомоги сиротам, відбулося зміцнення законодавства щодо державної опіки сиріт.

Першою працею того часу, у якій розкрито основи профілактики сирітства, є «Домострой» (середина XVI ст.), складений священиком Сильвестром. У «Домострої» три основні частини: у першій наведено настанови щодо релігійного життя (морально-релігійне виховання – мало стати головним для батьків, які турбувалися про розвиток власних дітей). Друга частина, присвячена сімейним стосункам, містила спеціальні настанови про необхідність навчання дітей тому, що потрібне в домашньому вжитку, і тільки потім поставлено завдання щодо навчання грамоти. Третю частину було присвячено влаштуванню дому, у ній подано господарські рекомендації.

На межі XVII – XVIII ст. з'явилися перші проекти заміни мирської опіки на цивілізовані форми суспільної опіки [2; 3].

З ускладненням соціальних проблем владні органи, громадськість починають усвідомлювати обмеженість приватної благодійності й усталених форм церковно-монастирської опіки, шукати нові підходи до боротьби з жебрацтвом, іншими недугами, що нестримно вражали суспільство. Ідею розгортання державної системи громадської опіки почали реалізовувати за царя Федора Олексійовича (1682 р.) [5].

У другій половині XVII – XVIII ст. відбувся перехід до державної системи захисту нужденних. Перші кроки з її створенню було зроблено за Івана IV (Грозного), проте саме в період правління Петра I утвердилися державно-адміністративні підходи до суспільної та приватної опіки. Держава законодавчо втрутилась у справи церкви, підпорядкувавши її своєму впливові (1721 – 1724 рр.), обмежила, а в окремі періоди фактично призупинила використання монастирів як закладів соціального піклування. Практично до 60-х років XIX ст. церковно-монастирські форми допомоги перебували в стані кризи. Якщо раніше убога людина мала статус святенності, то тепер критерієм, що визначав нову теорію допомоги, стала здатність приносити користь суспільству. Саме з цих позицій починають розглядати проблеми бідності, активізується боротьба з професійним жебрацтвом.

Основи системного підходу до соціальної допомоги почали виявлятися вже наприкінці XVIII ст. з прийняттям законодавства про губернії (1775 р.). Катерина II спеціально створила органи суспільної опіки, які охоплювали інститути підтримки та інститути контролю: народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богадільні, будинки для невиліковно хворих, для душевнохворих, трудові, гамівні [1; 2; 8; 9].

Для економічного розвитку України в першій половині XIX ст. був характерний розпад феодально-кріпосницької системи. У цей період дуже гостро постало питання підтримки нужденних. Систему соціального захисту представляли прикази суспільної опіки, які

створювали в кожній губернії під головуванням цивільного губернатора. З 1810 року прикази перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, пізніше – Міністерства внутрішніх справ. Окрім того, соціальну допомогу надавали міські магістрати, дідичі (поміщики) в кріпацьких селах та війти (старости) в поселеннях з вільним населенням. Церковно-монастирські форми допомоги перебували в стані кризи [1; 3; 8; 9].

У другій половині XIX ст. істотно змінюється управління соціальним захистом. Державна фінансова підтримка закладів опіки на кінець XIX ст. поступово набуває систематичного характеру. Згодом виявляють нові категорії непрацездатних осіб суспільної опіки: незаконнонароджені немовлята й підкидьки, які потребували загального та амбулаторного лікування, прокажені, безробітні. Згідно з Лікарським статутом суспільна опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків.

Земська система опіки була більш мобільною та прогресивною. До її компетенції входили такі питання: розвиток освіти й запровадження всезагального навчання, опіка безпритульних дітей, організація медичного обслуговування, профілактика зубожіння, юридична допомога.

Отже, для цього періоду характерні три основні форми соціальної допомоги сиротам: громадська благодійність (пережитки монастирської системи допомоги), державна система захисту, перші світські прояви благодійності [2].

У даному дослідженні ми розглянули лише три історичних періоди розвитку проблеми соціального сирітства (архаїчний період, період громадської (общинної, церковної) благодійності, період державного піклування та громадського (приватного) піклування). Подальші наші дослідження будуть присвячені розвитку сучасних періодів розвитку питання соціального сирітства: період соціального планування, період соціально-педагогічної роботи).

Список використаної літератури

- 1. Антологія** соціальної роботи : в 5 т. / сост. М. В. Фирсов. – М. : Сварогъ – НВФСПТ, 1995. – Т. 2. Феноменологія соціальної патології. – 1995. – 400 с.
- 2. Безпалько В. П.** Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалиста : учеб.-метод. пособие / В. П. Безпалько, Ю. Г. Татур. – М. : Высш. шк., 1989. – 144 с.
- 3. Безпалько О. В.** Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Безпалько. – К. : Центр навч. л-ри, 2009. – 208 с.
- 4. В докладе** ЮНІСЕФ повідомили, скільки в мирі дітей – беженців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://telegraf.com.ua/mir/drugie/2805780-v-doklade-yunisef-soobshhili-skolko-v-mire-detey-bezhentsev.html>.
- 5. Лукашевич М. П.** Соціальна робота (теорія і практика) / М. П. Лукашевич, Т. В. Семигіна. – К. :

Каравела, 2009. – 368 с. **6. Павленок П. Д.** Основы социальной работы / П. Д. Павленок. – М. : Инфра-М, 2002. – 368 с. **7. Суходольська А. С.** Соціальне сирітство: історичні аспекти та сутність поняття / А. С. Суходольська // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. – 2015. – № 2. – С. 190 – 197. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzhdtu_econ_2015_2_28. **8. Тюття Л. Т.** Соціальна робота : теорія і практика / Л. Т. Тюття, І. Б. Іванова. – К. : ВМУРОЛ «Україна», 2004. – 408 с. **9. Філіпішина А. А.** Опіка, піклування як форма виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / А. А. Філіпішина // Совр. педиатрия : науч.-практ. педиатр. журн. – 2011. – № 6. – С. 187 – 188.

Терновець О. М. Дослідження соціального сирітства в історико-педагогічній ретроспективі

У статті проаналізовано сутність соціального сирітства. Виокремлено *п'ять історичних періодів розвитку проблеми соціального сирітства* (архаїчний період, період громадської (общинної, церковної) благодійності, період державного піклування та громадського (приватного) піклування, період соціального планування, період соціально-педагогічної роботи), але у межах статті проаналізовано перші три. Так, згідно із сучасною періодизацією історії соціальної роботи, епоху від найдавніших часів, коли виникли опіка, визначено архаїчною. Другий період учені називають періодом громадської (общинної, церковної) благодійності (X – початок XV ст.). Третій період державного піклування та громадського(приватного) піклування (XV – XIX ст.).

Ключові слова: сирітство, державне піклування, благодійність, опіка.

Терновець О. Н. Исследование социального сиротства в историко-педагогической ретроспективе

В статье проанализированы сущность социального сиротства. Выделены пять исторических периодов развития проблемы социального сиротства (архаический период, период общественной (общинной, церковной) благотворительности, период государственного призрения и общественного (частного) опеки, период социального планирования, период социально-педагогической работы), но в рамках статьи проанализированы первые три. Так, согласно современной периодизации истории социальной работы, эпоху от древнейших времен, когда возникли опека, определены архаичной. Второй период ученые называют периодом общественной (общинной, церковной) благотворительности (X – начало XV в.). Третий период государственного призрения и общественного (частного) опеки (XV – XIX в.).

Ключевые слова: сиротство, попечение, благотворительность, опека.

Ternovets O. Studies of Child Abandonment in Historical Retrospect Teaching

The article analyzes the nature of child abandonment. Five historical periods in the development of the problem of child abandonment was highlighted such as: (archaic period, the period of public (community, Church) charity, public charity and public (private) care, the period of social planning, the period of socio-pedagogical work). Within our study we consider three periods: the Archaic period, between church and state and public charity. According to modern periodization of the history of social work, the era from ancient times when having care and support economically inferior members of society (widows, orphans, people with disabilities) in the formation of the first class countries where social assistance has become organized forms, determined archaic. So, first, archaic period (from ancient times to the creation of Principality of Kiev and the baptism of Rus in IX - X cent.). The second period, the researchers called the period of public (community, church) charity (X - beginning XV.). During public charity existed individual and collective forms of support and protection. The assistance provided to the elderly, orphans, widows (individual form of protection) as well as family, neighborhood community, the whole family (collective defense). The third period of public concern and public (private) care (XV - XIX century). Singled out the future prospects of the investigated problem.

Key words: orphanhood, state care, charity care

Стаття надійшла до редакції 22.01.2017 р.

Прийнято до друку 24.02.2017 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Караман О. Л.